

Gezonde en zieke economische stelsels

Separatie en interactie van sterke rationaliteiten

Pieter H.M. Ruys

Versie 2003-05-16

1 Inleiding

In discussies met studenten heb ik hen nog kunnen verzekeren dat hun generatie economen op een boeiend moment dit vak gekozen heeft. Kennis van en inzicht in de economie verkeerden nog in zo'n embryonaal stadium, dat zij het hele veld konden overzien. Dat gold in ieder geval voor mijn generatie. Hoe snel is dit aan het veranderen. Een econometrisch congres ten tijde van Tinbergen bestond – bij wijze van spreken – uit 14 mannen rond een haardvuur. Als student ging ik naar een econometrisch congres met zo'n 200 deelnemers, waar de grote namen permanent in de sessies aanwezig waren en commentaar leverden op de presentaties van de nieuwkomers. Nu moeten de studenten kiezen uit tientallen congressen met duizenden participanten en de grote namen verschijnen alleen op de dag dat zij een lezing geven. Waar moet je als student dan voor kiezen? Kies je voor de diepte of voor de breedte?

Deze ontwikkeling kreeg een sterke impuls in de jaren 50 van de vorige eeuw, toen wiskundigen zich voor economische modellen begonnen te interesseren omdat die gingen uitsteken boven het niveau dat zij triviaal noemen. Elke wiskundige kon zich toen binnen een jaar econoom noemen, wat als onbedoeld neveneffect had dat in toonaangevende economische tijdschriften vaak meer wiskunde dan economie te lezen viel. Toch is die ontwikkeling van groot belang geweest, omdat de basis werd gelegd voor de wetenschappelijke methode in de economie. Sommigen noemen dat arrogantie, met name zij die vinden dat je alleen maar hoeft te kunnen optellen en aftrekken om economie te kunnen bedrijven. Mijn voorganger, Jan Dalmulder, en anderen hebben het tegen deze sterk gevestigde opinie moeten opnemen. Waarom hebben zij uiteindelijk gelijk gekregen? Omdat de wiskunde een taal is waarin economische begrippen op eenduidige wijze kunnen worden uitgedrukt zodat vakgenoten – en computers – over de hele wereld die kunnen begrijpen. Nu zijn concepten in de sociale wetenschappen meestal helemaal niet zo eenduidig, maar met ons allen kunnen we aan de formele concepten steeds meer nuances geven en hun uitdrukkingsvermogen steeds krachtiger maken. U kunt dit vergelijken met de muziek die een CD inmiddels kan voortbrengen, welke muziek toch opgebouwd is uit hele botte en simpele modules die alleen een 0 of een 1 kunnen uitdrukken.

Wat ik vanmiddag wil vertellen¹ gaat over deze ontwikkeling in het vakgebied, aan welke ontwikkeling ook onze groep onderzoekers veel heeft bijgedragen. Het eerste deel gaat over economische stelsels en de bouwstenen hiervan in historisch perspectief. Met name de omzetting van het 'goederenbegrip' naar het relationele begrip 'dienst'. Ook deel twee steekt een oud concept in een nieuwe jas: het begrip rationaliteit. Vroeger werd een organisatie wel gekarakteriseerd door één bepaalde rationaliteit, zoals de bureaucratie van Weber of de winstmaximaliserende rationaliteit van bedrijven. Hier wordt elke organisatie beschouwd als een op elkaar afgestemd stelsel van functies en rationaliteiten. Op grond van deze benadering kunnen we uitspraken doen over het functioneren van organisaties en zullen we in het laatste deel uitspraken doen over de gezondheid van enkele stelsels.

¹ Ik dank Rob Gilles, Dennis Haring, Patrick Kenis en Dolf Talman voor hun opmerkingen bij eerdere versies.

Ik heb aan deze rede de titel *Gezonde en zieke economische stelsels* gegeven om aan te geven dat het spraakgebruik economen voor grote moeilijkheden kan plaatsen. Wat voor een journalist evident is, betekent voor een econoom een moeilijk vast te stellen diagnose. Toch kunnen we met het nieuwe instrumentarium wel wat bereiken. Zoals bijvoorbeeld de economische schandalen waar niemand voor verantwoordelijk blijkt te zijn. Het spel om de Zwarte Piet steeds weer door te geven doet de verantwoordelijkheid uiteindelijk verdampen. Hoe stond het ook weer met de besteding van Europese Sociale Fondsen en het falende toezicht daarop? Met de bouwfraude of de wachtlijsten in de gezondheidszorg? De verstrengeling van commerciële en zorgtaken bij Thuiszorg Rotterdam? Als geen mens voor falen verantwoordelijk gesteld kan worden, ligt het falen dan aan het systeem, het economisch stelsel? Zijn die stelsels dan ziek?

In dit verband kan ik u vertellen dat ik oorspronkelijk als titel van deze rede bedacht had: “separatie en interactie van sterke rationaliteiten”. Maar toen ik daarop van mijn familie als reactie kreeg: “dat wordt dus drie kwartier naar dat mooie tapijt kijken”, wist ik dat het zó niet moest. Ik hoop dat ik mijn goede bedoeling drie kwartier lang vol kan houden.

2 Economische stelsels in perspectief

2.1 Ziekteverschijnselen

Wanneer is iemand ziek? Iemand is ziek als bepaalde lichaamsfuncties niet meer goed werken en afwijken van het normale patroon. Dit kan men constateren aan de hand van symptomen, waarna een diagnose gesteld wordt en de oorzaken zo mogelijk worden opgeheven. Nu kunnen er allerlei nieuwe ziektes optreden, maar de fundamentele organisatie van de lichaamsfuncties staat in de medische wetenschap niet ter discussie. Dat is wel iets anders in de maatschappijwetenschappen. Het is nog niet zo lang geleden dat de wereld verdeeld was in twee dominante economische blokken, elk met een eigen stelsel: het communisme en het kapitalisme. Het ene stelsel zag het andere als de oorzaak van alle ellende, waarvan de slachtoffers en de wereld verlost dienden te worden. Het is nog maar veertien jaar geleden, in 1989, dat de Berlijnse muur viel en het marktstelsel politiek en economisch wereldwijd aanvaard werd.

In navolging van de medische wetenschap noemen we een stelsel of organisatie *ziek* als sommige functies maatschappelijk niet goed werken en de waarde die deze organisatie schept niet meer toeneemt. Ik geef drie voorbeelden van een zieke economie. Toen in Groningen de gasbel werd ontdekt ging Nederland op grote schaal potverteren in plaats van investeren in de infrastructuur. Dit werd in het buitenland de “Dutch disease” genoemd, welke aan geeft dat een land zijn bodemschatten voor prijsopdrijvende en prikkelverlagende bestedingen aanwendt in plaats van voor productiviteitsverhogende investeringen. Dank zij de afspraken tussen werkgevers, werknemers en de overheid, gemaakt in Wassenaar, is Nederland van deze ziekte genezen en heeft de Nederlandse economie daarna een voorbeeldige groei gekend.

Vandaag is Duitsland het voorbeeld van starre arbeidsmarktverhoudingen en spreken we van de ‘German disease’, hetgeen gepaard gaat met symptomen als hoge werkloosheid, lage groei en dalende investeringen. Als remedie bevelen economen een hervorming van de welvaartsstaat aan, met zijn te dure vangnetten. Tenslotte is de Japanse economie al jarenlang ernstig ziek met als symptomen: een sterke teruggang van de productie, leningen aan verliesmakende bedrijven, een toename van de overheidsschuld, en een prijsdeflatie, die investeren onrendabel maakt. Maar omdat een deflatie ook de waarde van de besparingen doet stijgen en de kiezers een regering afstraffen die aan hun besparingen en hun banken komt, zit de overheid klem en durft het niet de sterke heemeester te zijn die Japan nodig heeft.

In alle gevallen is de ziekte veroorzaakt door het slecht functioneren van een bepaalde markt, meestal in samenhang met een foutieve economische politiek van een door de kiezer gegijzelde overheid. De oorzaak wordt dus blijkbaar niet gezocht in het economische stelsel. Economen constateren slechts dat er geen beleid wordt gevoerd in overeenstemming met dit stelsel. De economie is wel ziek, maar men vindt dat de oorzaak niet in het economisch stelsel zelf ligt.

Kan een stelsel zelf dan niet ziek of verouderd zijn? Als we terugvallen op het tweede criterium, het zelfherstellend vermogen, dan is een stelsel pas ziek als het ziektesymptomen heeft waarvan het niet kan herstellen. Immers, onevenwichtigheden kunnen ook onvermijdelijke fasen in een ontwikkeling zijn en daarmee eerder symptomen van levenskracht. Om een goede diagnose te stellen zullen we een maatstaf moeten ontwerpen waarmee we verschillende stelsels in een zelfde situatie kunnen beoordelen.

2.2 Historische trends

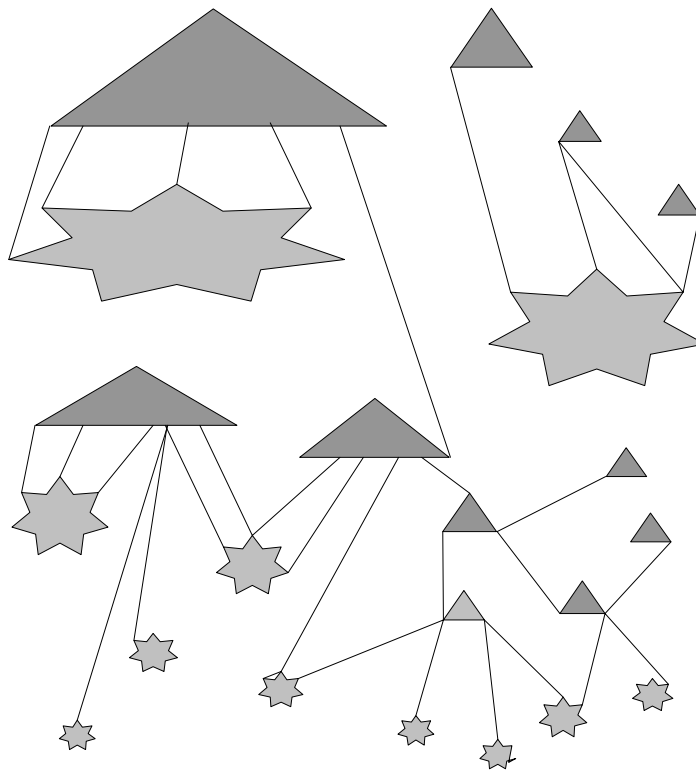
Economische stelsels hebben zich in de loop van de tijd moeten aanpassen aan een aantal externe ontwikkelingen. Twee trends zijn hierbij in mijn ogen van beslissend belang. De eerste trend is de historische en onomkeerbare trend van *separatie*, opsplitsing of liberalisering. Groepen met een sterke interne interactie, zoals clans en culturen, stellen hoge eisen aan de coördinatie tussen de leden omdat gemeenschappelijke waarden onderhouden moeten worden. Bij toenemende welvaart verliezen uniforme groepswaarden hun glans, ten gunste van pluri-forme waarden van deelgroepen of van individuen. Dat betekent een afscheiding en opsplitsing van waarden en middelen en vrije beschikking over eigen vermogens, individualisering en liberalisering dus. De tweede trend gaat hiermee samen: de toenemende complexiteit en interactie tussen kleinere organisatorische eenheden. Beide lijken tegenstrijdig omdat de governance van kleinere eenheden om de vorming van grote groepen vraagt. Het verschil bestaat in de nieuwe gemeenschappelijke noemer, die een van hiërarchie van waarden mogelijk maakt volgens het subsidiariteitsbeginsel. Dit stelt natuurlijk andere en grotere eisen aan de zogenaamde *governance* van de organisatie. Ik wil dit met enige voorbeelden illustreren.

In de economische prehistorie, de tijd van de Grieken en Romeinen, maar ook het feodale tijdperk, werd het algemeen belang geborgd door de heersende elite van vrije mensen, ongeveer twintig procent van de bevolking. Deze beoefenden de vrije kunsten en dienden de publieke zaak, waaronder een groot aantal economische beslissingen vielen, zoals het aanwijzen van landbouwgebieden en het aanleggen van een transportinfrastructuur. Het was een agrarische economie, waarbij landarbeid en ambacht door horigen werd verricht, in ruil voor bescherming door de adel tegen brute roof en plundering.

Sociale en intellectuele revoluties in de late middeleeuwen en de renaissance hebben de 'vrije burger' en de markteconomie voortgebracht. Economische activiteiten werden losgemaakt van de publieke zaak en geleid door een onzichtbare hand, volgens de beroemde metafoor van Adam Smith. Hij gaf de eerste beschrijving van de economie als een stelsel van samenhangende beslissingseenheden. In deze liberalisering volgden ook de arbeiders, nu formeel vrij en ongebonden, maar ook onbeschermd en bezitloos in de industriële economie van de 19^e eeuw. Arbeid werd complementair aan en concurrerend met machines en andere kapitaalgoederen.

Waarom deze uitweiding? Op de eerste plaats omdat de problemen van toen vergelijkbaar zijn met die van vandaag, alleen zijn ze minder heftig. Immers, elke liberalisering kent een transitiefase die voor een aantal betrokkenen pijnlijk is en waarin nieuwe problemen ontstaan waar men nog niet goed raad mee weet. Het probleem op de arbeidsmarkt in de industriële economie was de ongelijke machtsverhouding tussen vraag en aanbod. De vraag – dat wil zeggen de fabrikanten – had een dominante positie waardoor deze de marktprijs kon be-

palen. Tegenwoordig zou de NMa gevraagd worden die markt te reguleren; indertijd was de oprichting van vakbonden het antwoord. Op de tweede plaats omdat de gevestigde huidige neoklassieke modellen geïnspireerd zijn door de handels- en productie-economie ontstaan in de 19^e-eeuw na de industriële revolutie. Het Algemeen Evenwichtsmodel is het neoklassieke standaard model van de micro-economie en het paradigma waar alle huidige economen mee opgegroeid zijn. Het is geconcipieerd door Walras in 1874 en vervolmaakt door Arrow, Debreu en McKenzie in 1954. Dit model gaf een oplossing voor het moeilijke probleem van de prijsvorming op markten: als een vraagwijziging op een markt gevolgen heeft voor de prijs op die markt én voor de prijzen op alle andere markten, kunnen er dan wel prijzen bestaan waarbij alle markten in evenwicht zijn? Het antwoord kon pas gegeven worden nadat de wiskundige Brouwer in 1912 zijn zogenaamde vastpuntstelling bewezen had. Zij hebben aangetoond dat, als tamelijk strenge condities vervuld zijn, er marktprijzen bestaan waarbij op alle markten de vraag gelijk is aan het aanbod. Deze uitkomst is bovendien efficiënt, zodat dit marktmodel tot doelstelling in de politieke economie werd gepromoveerd en momenteel onder Amerikaanse leiding nastrevenswaard is voor alle volkeren ter aarde.

Figuur 1. Netwerken van dienstverleners en dienstontvangers

Wat is hiermee nu het probleem? Afgezien van het feit dat er steeds meer situaties in de economie niet voldoen aan de gestelde condities, de zogenaamde marktgebreken, is mijn belangrijkste kritiek dat het model eigenlijk alleen geschikt is voor een goedereneconomie, waar goederen verhandelbare objecten zijn die geproduceerd worden op basis van winstmaximalisatie. De producenten in de goedereneconomie, waar arbeid in principe een onmondige productiefactor was die door kapitaalgoederen werd vervangen, konden wellicht nog uitsluitend via markten gecoördineerd worden. Tegenwoordig leven we echter in een diensteneconomie

met een belangrijke non-profit sector: 70% van het inkomen in de Europese Unie wordt verdiend in de dienstensector. Een dienst is geen object, maar een relatie tussen dienstverleners en dienstontvangers. Sterker nog, eigenlijk zijn alle moderne goederen netwerkgoederen die dus ook om een aangepaste governance vragen. Dienstorganisaties zijn anders georganiseerd, meer in netwerken en ketens², zie figuur 1. De wiskundige beschrijving van het relationele concept 'dienst' heeft in mijn onderzoek, samen met René van de Brink en Rob Gilles, centraal gestaan.

Mijn analyse van economische stelsels heeft natuurlijk ook een geschiedenis. Ook voor mij ligt de oorsprong in het Algemeen Evenwichtsmodel van een markteconomie. Vanaf de jaren zestig heeft de professie getracht publieke goederen³ in dit model te integreren. Ofschon de belangstelling voor en het inzicht in die uitbreiding sindsdien alleen maar is toegenomen, zijn de resultaten volgens mij niet echt bevredigend. Het probleem met de Arrow-Debreu benadering is dan ook het ontbreken daarin van instituties, van alle instituties op het instituut markt na. De opkomst van de neo-institutionele economie was in dit licht begrijpelijk, maar deze geeft tot nu toe geen antwoord op het probleem van de integratie van instituten in een algemeen evenwichtscontext⁴. De speltheorie heeft vanaf de jaren tachtig de wiskundige economie een krachtige impuls gegeven, vooral voor analyse van strategisch gedrag in een partieel evenwichtscontext, zoals bedrijfstakorganisatie. Maar ook voor de analyse van bijvoorbeeld markten⁵ of van de milieuproblematiek in een algemeen evenwichtskader⁶ is de speltheorie een onmisbaar instrument geworden.

Ik ben ervan overtuigd dat de speltheorie en de discrete wiskunde, waarmee onder andere netwerken en sociale keuzeproblemen⁷ beschreven kunnen worden, onmisbaar zullen blijven voor de ontwikkeling van de algemeen evenwichtstheorie met instituties, van economische stelsels dus. Eén van die modellen ligt aan de basis van het verhaal dat ik vandaag zal houden.

2.3 De diensteneconomie

Toen ik in 1987 voor het eerst college gaf aan cursisten van de Tias-opleiding *Beleidsvoering in Non-profit en Overheidsorganisaties*, werd mij de vraag gesteld wat nu precies het verschil was tussen de profit en de non-profit sector. Die vraag heb ik wel beantwoord, maar ik was er zelf niet gelukkig mee. In de economische literatuur was er niets te vinden, omdat de Amerikaanse non-profit vooral op vrijwilligerswerk betrekking had en de Nederlandse situatie ook binnen Europa tamelijk uitzonderlijk is. Inmiddels ben ik wel in staat om een bevredigend antwoord te geven, terwijl bovendien de belangstelling voor de non-profit ook bij economen sterk gestegen is.

We weten dat een goed in de economie een *object* is dat aantrekkelijke eigenschappen voor een consument of producent bevat. Een dienst daarentegen heeft betrekking op een *relatie* tussen de dienstverlener en de dienstontvanger. Die relatie verwijst naar een waardeschepende interactie tussen beiden. De dienstontvanger kan een groep zijn, zoals een klas scholieren of de kijkers naar een televisieprogramma, evenals de dienstverlener een groep kan zijn,

² Zie de oratie van Patrick Kenis (2001).

³ Het onderwerp *Public Goods and Decentralization* heb in mijn proefschrift behandeld.

⁴ In onze onderzoeksgroep hebben Michael Kosfeld en Edward Droste dit probleem benaderd met behulp van evolutionaire speltheorie.

⁵ Van ons onderzoeksteam hebben Willy Spanjers, Xiangzhu Han en Chris van Raalte belangrijke inzichten aan de werking van markten geleverd.

⁶ Wim Hafkamp, Cees Withagen en Aart de Zeeuw hebben de milieuvragen in deze context geplaatst.

⁷ Ton Storcken heeft hier fundamenteel onderzoek verricht over welvaartsfuncties.

zoals de ambtenaren van een minister of een medisch team. Er is dus een grote verscheidenheid in de vorm van deze diensten, welke kan worden weergegeven door netwerken⁸. Deze verscheidenheid is in figuur 1 weergegeven en in tabel 2 teruggebracht tot vier elementaire diensten, bepaald door de vorm waarin deze diensten geleverd kunnen worden. Een dienst met communale waarden en sterke interne interactie in een groep is bijvoorbeeld ‘veiligheid’. Dat geldt voor de dienstontvangers (de ‘sterren’ in figuur 1): de groep is bereid zich grote offers te getroosten, haar deelnemers te dwingen daaraan bij te dragen en een geweldmonopolie aan de groep dienstverleners – dat is de politie – over te dragen. Maar ook de groep dienstverleners (de ‘driehoeken’ in figuur 1), de politie, heeft bepaalde onopsplitsbare bevoegdheden gekregen om hun taak uit te voeren. In tabel 2 kunt u zien dat áls er een paar taken zijn die zonder deze specifieke overheidsbevoegdheid kunnen worden uitgevoerd, dan verschuift dat gedeelte van de gemeenschapsdienst ‘veiligheid’ naar een infrastructurele dienst. Voor de uitvoering van deze nieuwe dienst kan iedere private veiligheidsdienst inschrijven, dus in principe ook de kleinste eenheid van dienstverleners. Hetzelfde geldt voor het uitbesteden van andere opsplitsbare uitvoering van overheidstaken naar de private sector. Als communale waarden worden opgesplitst, dan worden het utilitaristische waarden.

Dienstonvangers: Dienstonvangers:	Sterke interactie tussen verbonden dienstverleners	Zwakke interactie tussen afsplitsbare dienstverleners
Sterke interactie tussen verbonden dienstonvangers	Gemeenschapsdiensten	Infrastructurele diensten: diensten van algemeen belang
Zwakke interactie tussen afsplitsbare dienstonvangers	Professionele en civiele diensten	Particuliere diensten

Tabel 2. Karakterisering van elementaire diensten in de dienstenruimte

Toch zullen niet alle diensten die mogelijk zijn ook gerealiseerd kunnen worden. Een subjectief waardevolle hartoperatie die een chirurg op een patiënt zou kunnen uitvoeren, wordt alleen uitgevoerd als deze zowel door de directeur van het ziekenhuis, als door de verzekeraar van de patiënt wordt toegestaan. Alleen deze twee, de opdrachtnemer of de aanbieder van de dienst en de opdrachtgever of de vrager van de dienst, zijn handelingsbekwaam om een economische transactie aan te gaan die tot de gewenste medische interactie tussen arts en patiënt leidt. Of zij in dit geval goedkeuring zullen geven aan deze interactie en de vereiste transactie zullen sluiten, hangt af van de governance, het economisch stelsel waarin zij zich bevinden. De transactiewaarde van deze dienst wordt dus ook bepaald door het stelsel en zal meestal afwijken van de subjectieve interactiewaarde van deze dienst, zoals aangevoeld door arts en

⁸ Deze verscheidenheid in netwerken vormt een groot probleem bij het aggregeren van aangeboden diensten tot totaal aanbod en van gevraagde diensten tot totale vraag. Een oplossing voor verhandelbare diensten is gegeven in Ruys (2002).

patiënt. We zullen de variëteit mogelijke diensten, waaruit geselecteerd kan en moet worden, de *dienstenruimte* noemen. De *stelselruimte* bevat de verschillende mogelijke vormen van management en governance van diensten. De governance bepaalt welke diensten geselecteerd en gerealiseerd worden⁹. In tabel 3 worden vier elementaire stelsels weergegeven. U ziet dat de veiligheidsdienst onder het overheidsstelsel dient te worden uitgevoerd voor zover het de gesloten groep dienstverleners met geweldsmonopolie is, en het uitbestedingstelsel voor zover het de open groep van private veiligheidsdiensten betreft.

Opdrachtnemer: (aanbod)	Gesloten gemeenschap van aanbieders	Open toegang tot de groep aanbieders
Opdrachtgever: (vraag)	Overheidsstelsel (publiek recht)	Uitbestedingstelsel (publiek – private samenwerking)
Gesloten gemeenschap van vragers	Stakeholderstelsel (non-profit)	Marktstelsel (privaat recht)
Open toegang tot groep vragers		

Tabel 3. Karakterisering van elementaire stelsels in de stelselruimte

De relatie die ik hier aangeef tussen de *vorm van de dienst* – de mate van samenhang tussen dienstverlener of ontvanger – en de *vorm van bestuur* – de overheid of de markt of alles wat daartussen zit – is normatief: de overheid kan ook anders beslissen. Maar normatief betekent niet dat het zo maar een mening is: de economische professie kan de argumenten die tot deze opvattingen leiden analyseren en beoordelen. De overheid kan dus wel private diensten voortbrengen, zoals brood en spelen, maar dan tegen een hoge prijs. Die prijs bestaat uit het feit dat de overheid nauwelijks weet heeft van de private informatie waarover zij zou moeten beschikken om tot een efficiënte allocatie van deze diensten te komen. De hieraan verbonden kosten worden *transactiekosten* genoemd. Maar er is nog een andere prijs aan verbonden, de onbedoelde wijziging van de sociale normen die het individueel gedrag van mensen (in bepaalde posities) bepalen. Specifieke karakteristieke sociale gedragsnormen kunnen rationaliteiten vormen, die in mijn verdere betoog een grote rol spelen. Als voorbeeld kan het volgende citaat dienen:

“Op het snijvlak van overheid en bedrijfsleven, waar hybridische instellingen met publiek én privaat geld werken, heerst het beste van twee werelden. De instellingen gedragen zich als ondernemingen, en hun managers worden navenant betaald, maar het publiek kan opdraaien voor de missers” (Menno Tamminga, NRC 2003-03-01).

⁹ Van Gunsteren (1994) heeft het bestuurlijke model van Variëteit en Selectie geïntroduceerd, waarvoor de markt een prototype is. In mijn benadering dient eerst het stelsel geselecteerd te worden, welk stelsel de diensten doet selecteren en realiseren.

2.4 Economische criteria voor het functioneren van een stelsel

Hoe staat het met economische criteria voor het functioneren van een stelsel? Economen gebruiken in hun modellen het begrip ‘*sociale welvaart*’ dat door de overheid moet worden nastreefd. De operationalisering hiervan zou eigenlijk los moet staan van enig institutioneel stelsel via welk de welvaart verkregen wordt. De benaderingen die algemeen aanvaard zijn, zijn echter institutie-gebonden. Het *consumentensurplus*, bijvoorbeeld, geeft het surplus in waarde aan dat consumenten ontvangen boven de prijs die zij voor de producten in het stelsel moeten betalen. Maar het instituut markt is nodig om de prijzen te kunnen berekenen voor marktgoederen en rekenprijzen voor de non-profit sector. Dat geldt ook voor het *Bruto Binnenlands Product*.

Om niet geheel in het domein van de utilitaristische waardering gevangen te worden, heb ik hierboven het onderscheid gemaakt tussen de dienstenruimte, waarin de waarden, voorkeuren en productiemogelijkheden opgenomen zijn, en de stelselruimte met de verschillende vormen van governance. Om het functioneren van een stelsel te beoordelen moet men eerst de vraag beantwoorden wat men zou willen bereiken, de *wat-vraag*. Daarna kan men onderzoeken op welke wijze dit resultaat het best bereikt kan worden: de *hoe-vraag*. Het enige niet-institutionele criterium om welvaart te bepalen – en daarmee de *wat-vraag* te beantwoorden – is het *Pareto optimum*, ofwel de allocatieve efficiëntie. Een bepaalde verdeling van goederen over de deelnemers is *efficiënt* als (i) deze verdeling gerealiseerd kan worden en als (ii) er geen andere realiseerbare verdeling bestaat die alle deelnemers beter vinden. Omdat een perfecte markteconomie altijd een efficiënte allocatie genereert, is de Westerse economische politiek er primair op gericht om het marktstelsel te perfectioneren.

Voor marktgoederen is deze politiek uitstekend, maar er is meer in de economie dat om sturing vraagt. Een stelsel kan immers alleen die diensten genereren welke binnen dit stelsel een transactiewaarde hebben. Hoeveel sympathie we ook hebben voor cultureel of ethisch hoogstaande en kwetsbare diensten, zolang er geen opdrachtgever is om die diensten te bekostigen zullen we een ander stelsel moeten aanspreken om ze geleverd te krijgen. Geen probleem, kunt u zeggen. Dan passen we het marktstelsel toch aan, bijvoorbeeld met wat regulering en met hybride organisaties die een mengvorm zijn van overheid en private partijen? Ja, dat kan, maar – zoals we zojuist gezien hebben – tegen een prijs. Die prijs zijn de transactiekosten die regulering van het marktstelsel veroorzaakt, welke regulering nodig is om het gewenste resultaat te genereren. Hoe fijner de afstemming op sociale waarden, des te duurder wordt de daarvoor benodigde governance.

Voor dit dilemma staat de Europese Unie die haar sociale gezicht wil versterken. De Amerikaanse opvatting is dat we efficiency als enig criterium hanteren, zodat de groei van de economie – in termen van marktprijzen – maximaal wordt en sociale vooruitgang op den duur bereikt wordt door *internalisering* van sociale waarden in de gedecentraliseerde beslissingen. De Europese opvatting zal alleen dan zonder permanent lagere economische groei kunnen worden gerealiseerd, als we in staat zijn de sociale waarden te *transformeren* in een productiviteitsverhogende infrastructuur en *sociaal kapitaal*. Met behulp van dit vermogen zal de economie sterker kunnen groeien. Maar daarvoor is een andere benadering nodig, die de nadruk legt op de ontwikkeling en samenhang van de verschillende capaciteiten en vermogens in de economie.

3 Rationaliteiten als motoren van economische dynamiek

3.1 Rationaliteiten in de capaciteitenmodule

Nieuwe vragen en problemen vragen vaak om nieuwe benaderingen en methoden. Als persoonlijke noot wil ik hier opmerken dat ik eindelijk, na vele jaren discussie met Frans van Doorne, Rob Gilles en Jack Vromen, de vorm meen gevonden te hebben waarin onze intuïtie goed en begrijpelijk weergegeven kan worden.

Eerst een citaat:

“Ahold onderuit. Met de val van Ahold heeft Nederland zijn eigen Enron-schandaal. Want ook hier werden managers, via buitensporige optieregelingen, aangezet om aandelenkoersen gunstiger voor te stellen dan ze waren.” (Paul Frentop, HP/De Tijd 2003-03-28).

Dit gedrag van topbestuurders is momenteel bepaald niet uitzonderlijk. Zo krijgt de topbestuurder die verantwoordelijk was voor de falende strategie van Laurus bij zijn gedwongen vertrek een gouden handdruk van een miljoen euro. Ongetwijfeld zullen deze topbestuurders en hun toezichhouders zich als rechtschapen, *law abiding citizens*, beschouwen, die zich slechts rationeel gedragen, namelijk hun inkomen maximaliseren voor zover de omstandigheden dat toelaten. Wat is hier fout aan, zullen zij zeggen? Het is een speciale invulling van de keuzerationaliteit, welke keuzerationaliteit die onderdeel is van het marktstelsel. Een *rationaliteit* is een maatschappelijke kracht die mensen in overeenkomstige situaties in bepaalde richting doen bewegen. Zo stelt de individuele keuzerationaliteit dat ieder die uit een aantal alternatieven gaat kiezen dát alternatief kiest met het hoogste nut voor zichzelf. Rationaliteiten zullen de bouwstenen worden van een andere en nieuwe benadering ter beoordeling van het functioneren van economische organisaties en stelsels.

De socioloog Weber¹⁰ heeft sociaal gedrag in vier groepen ingedeeld, waarvan de eerste twee zijn: *zweckrationales Handeln* en *wertrationales Handeln*. Deze twee zullen we hier als basistypen nemen. Het verschil met Weber is dat in onze benadering rationaliteiten niet alleen grote organisaties zoals bureaucratieën karakteriseren, maar elke organisatie, tot die op het individuele vlak toe. Laten we even uitgaan van een persoon die zich in een complexe keuzesituatie bevindt. Dan zal zij meestal meerdere afwegingen moeten maken, ofwel, er zijn meerdere krachten tegelijk op haar werkzaam. We onderscheiden vanuit haar positie drie rationaliteiten:

1. Op de eerste plaats de zojuist aangehaalde individuele keuzerationaliteit, die haar beweegt om haar doelstelling met behulp van de haar beschikbare middelen zo goed mogelijk te bereiken. Deze ‘doel – middel’-rationaliteit noemen we de α -rationaliteit.
2. Op de tweede plaats de sociale rationaliteit, die haar beweegt om haar doelstellingen te toetsen aan haar referentiekader en – door middel van communicatieve interactie – het vertrouwen in elkaar te behouden. Deze rationaliteit noemen we de γ -rationaliteit.
3. Op de derde plaats de instrumentele rationaliteit die ook gericht is op het bereiken van haar doel, maar dan vanuit het gezichtspunt om de ander als instrument te zien om dit doel te bereiken. Dit is de β -rationaliteit.

In een bedrijf kan de directeur voorzitter zijn van de Raad van Bestuur, van de Ondernemingsraad en van de Kamer van Koophandel. In elke positie heeft zij capaciteiten die afge-

¹⁰ Weber (1925, pag. 12) noemt naast *zweckrationales* en *wertrationales Handeln* ook *affektuelles* en *traditionales Handeln*. Zijn omschrijvingen komen overigens niet precies overeen met de definities welke hier gehanteerd worden.

stemd zijn op de rationaliteit die van toepassing is: intern motiverend, extern strategisch gericht op de afnemers en extern communicatief op de samenleving, bijvoorbeeld.

Een *rationaliteit* is dus een spanningsveld tussen twee capaciteiten in een representatieve organisatie, welke capaciteiten op elkaar inwerken en een karakteristiek resultaat voortbrengen. Het is een sociaal spanningsveld omdat personen vergelijkbare situaties op dezelfde wijze ervaren en oplossen¹¹. Een rationaliteit geeft dus een specifieke sturing aan het gedrag van mensen en organisaties.

De keuzerationaliteit waarop het model van de markteconomie gebaseerd is, is een goed voorbeeld van zo'n rationaliteit. Generaties bedrijfseconomen hebben op de universiteit geleerd dat zij winst moeten maximaliseren en soms zelfs hoe zij dat moeten doen. Ook de rationaliteit die Williamson (1981) geeft aan het concept 'opportunistisch gedrag' heeft betrekking op deze α -rationaliteit. Ondernemers zijn verplicht met mensen contracten aan te gaan op basis opportunisme: voor coöperatief of altruïstisch gedrag is geen plaats in Williamson's organisatietheorie. Gary Becker (1993) heeft de theorie van nutmaximaliserende consumenten op veel gebieden toegepast en daarmee zelfs het economisch domein uitgebreid.

Toch staat dit type keuzerationaliteit tegenwoordig niet meer op die onaantastbare positie als voorheen en zijn er meer subtiele vormen van de α -rationaliteit ontwikkeld¹². In de praktijk, maar ook in laboratoria, blijkt men zich meer gedifferentieerd te gedragen en laat men zich ook door andere typen van rationaliteit leiden. Het valt daarbij overigens op dat economie-studenten zich als proefpersonen meer keuzerationeel gedragen dan andere studenten.

Kijken we naar een ruilsituatie, waar twee personen tegenover elkaar staan. Sommige van de genoemde rationaliteiten van die twee personen zijn dus afhankelijk van elkaar. Ook in een bedrijf worden die onderlinge afhankelijkheden en interacties al gauw onoverzichtelijk. Vandaar dat het bijzonder plezierig zou zijn als we een structuur kunnen ontwerpen waarin die afhankelijkheid systematisch beschreven kan worden. Daarbij is de wiskunde ons behulpzaam.

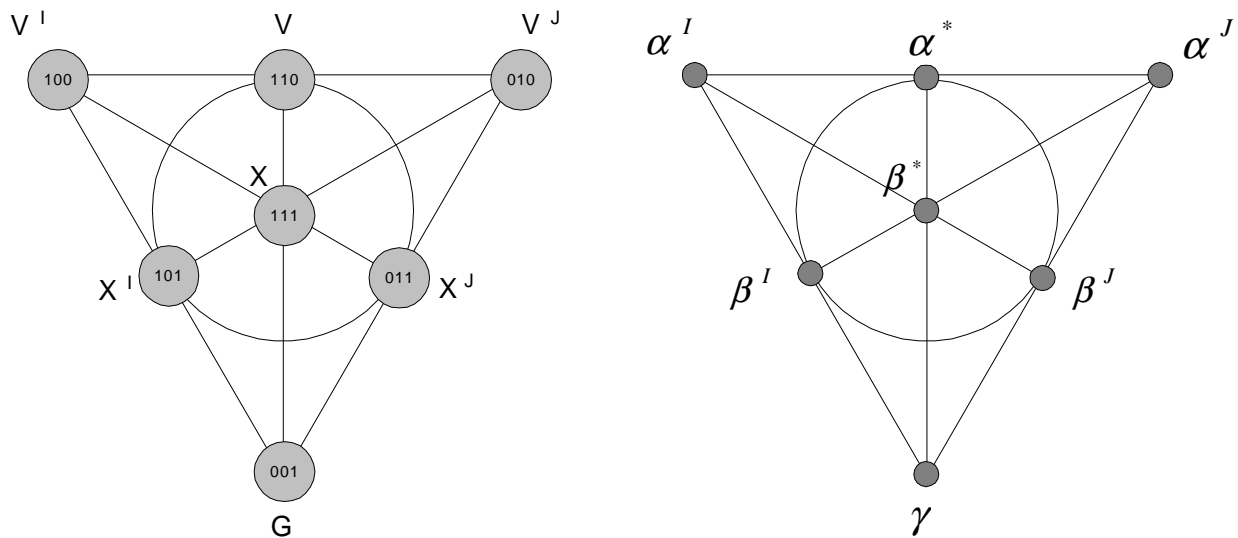
In principe kan elke organisatie een groot aantal posities en rationaliteiten bevatten. Dit aantal bepaalt de dimensie van de structuur. Maar we zijn niet zozeer geïnteresseerd in de beschrijving van elke mogelijke organisatie, als wel in de beschrijving van overeenkomstige trekken in verschillende organisaties. Twee verschillende organisaties zijn bijvoorbeeld de beschrijving van een organisatie in termen van de posities die men kan waarnemen, en de organisatie in termen van alle relaties die tussen de posities mogelijk zijn. Als we de conditie opleggen dat die beide organisaties gelijkvormig of isomorf zijn, dan resteert er slechts één structuur van relaties die de toets van vergelijkbaarheid kan doorstaan, de zogenaamde Fano-matroïde. Door aan de posities een bepaalde betekenis te geven krijgen de relaties in deze structuur de betekenis van de rationaliteiten. Deze structuur, afgebeeld in figuur 1, noem ik de *capaciteitenmodule*, omdat het de capaciteiten weergeeft waarover elke positie moet beschikken om goed in een bepaalde rationaliteit te kunnen functioneren¹³.

¹¹ Een rationaliteit impliceert niet dat beslissers volledige geïnformeerd zijn, hetgeen verondersteld wordt in modellen van rationele keuzetheorie. Het begrip 'begrensde rationaliteit' van Simon, zoals Selten en Rubinstein dat interpreteren, kan dus ook als een rationaliteit worden gezien. Hierbij moeten de opspannende capaciteiten nog gespecificeerd worden. Overigens kunnen in speltheoretische modellen meerdere rationaliteiten gedefinieerd worden en een evenwicht bepalen. Een evolutionair speltheoretisch model selecteert een evenwicht op grond van tijdens het leerproces opgedane ervaringen van de deelnemers. Aan dit type onderzoek hebben onder andere Edward Droste en Michael Kosfeld gewerkt.

¹² Peter Wakker heeft diepgaand onderzoek gedaan op het gebied van de gedragseconomie, ook samen met Daniel Kahneman, die met Amos Tversky dit gebied heeft ontgonnen.

¹³ In de Bijlage worden de eigenschappen van de capaciteitenmodule beschreven. Ik heb overigens deze module eerder het *tripolaire model* genoemd, omdat drie van de zeven capaciteiten onafhankelijk zijn en de andere vier

Uit deze structuur kunnen we afleiden dat, naast de vijf genoemde rationaliteiten, twee spanningsvelden nog niet benoemd zijn. Deze twee noem ik functionaliteiten, omdat ze systeemgedrag weergeven en niet individueel keuzegedrag. Het is de β^* -functionaliteit, die het evenwichtzoekende spanningsveld binnen het stelsel weergeeft, en de α^* -functionaliteit, die de pendant is van de individuele keuzerationaliteit en het stelselgedrag in evolutionaire zin beschrijft.

Figuur 1. De capaciteitenmodule en de duale rationaliteitenmodule

We hebben hiermee een model ontwikkeld waarin capaciteiten op eenduidige wijze van elkaar afhankelijk zijn, zodat we het al of niet goed functioneren van één capaciteit in een stelsel kunnen beoordelen vanuit de overige capaciteiten binnen het stelsel¹⁴. Uit deze formulering kunt u opmaken dat we al een stap dichterbij de opdracht die we ons gesteld hebben.

3.2 Rationaliteiten in economische stelsels

Elk economisch stelsel zal optimaal gebruik willen maken van de capaciteiten en motivaties van de deelnemers en van de instellingen. In het Westerse marktstelsel worden die productieve krachten vooral door ondernemers gemanaged, al of niet in de profitsector. Die krachten kunnen worden gekarakteriseerd door verschillende typen rationaliteiten. Zo bevorderen de α -rationaliteiten het *human capital*, de β -rationaliteiten het *social capital* en de γ -rationaliteit het cultureel en communicatief vermogen van een gemeenschap. Maar de kracht van die rationaliteiten wordt bepaald door hun samenhang binnen het stelsel. Onze boodschap is dat deze rationaliteiten zodanig ingevuld dienen te worden dat ze elkaar ondersteunen in plaats van tegenwerken. Een citaat.

hiervan kunnen worden afgeleid. Een rationaliteit is weergegeven door een lijn waarop drie capaciteiten verbonden worden. Uit het model volgt dat deze rationaliteiten zelf weer capaciteiten zijn in het duale model, dat precies dezelfde structuur heeft.

¹⁴ De context kunnen we naar believen vergroten of verkleinen, omdat de structuur van de capaciteitenmodule hiervoor invariant is. De module kan dus als een microscoop en als macroscoop dienst doen.

“Als een zorginstelling in financiële nood komt en de minister stelt dat die niet failliet mag gaan, dan klopt die instelling bij ons aan. Het CTG verhoogt dan tijdelijk het budget. Bij de meeste van die instellingen komen we forse kostenposten tegen voor afvloeiingsregelingen van vertrokken directeuren, terwijl er in bijna alle gevallen sprake was van wanbeheer”. (Rob Scheerder, voorzitter College Tarieven Gezondheidszorg, NRC, 2003-02-15.)

Hier is duidelijk sprake van tegenstrijdige rationaliteiten, als we er tenminste van uit mogen gaan dat de minister wanbeheer niet wil stimuleren. De β^* -functionaliteit, welke dient om bedrijven aan de maat te houden, heeft hier niet naar behoren gefunctioneerd. Op welke manieren kan dit wel gebeuren?

Het marktstelsel heeft hiervoor mededinging en de harde budgetbeperking ter beschikking, welke er toe leidt dat incompetenten bedrijven en bestuurders uittreden. De harde maatregelen die in het ergste geval genomen worden, zoals faillissement, zijn sociaal aanvaardbaar omdat bij marktbedrijven de α -rationaliteit met utilitaristische waarden dominant is. In deze rationaliteit komen de baten van de activiteiten toe aan het eigen vermogen van de private aandeelhouders, zodat het logisch is dat ook de lasten daarop vallen.

In het overheidsstelsel is de γ -rationaliteit met gemeenschappelijke en egalitaire waarden dominant. Dit heeft consequenties voor de individuele rationaliteiten in de uitvoerende organisatie, de ministers en ambtenaren, en in de opdrachtgevende organisatie, de stemmenmaximaliserende politici. Ook dient de β^* -functionaliteit de beide overheidsorganisaties aan de maat te houden. Deze functionaliteit is in principe gebaseerd op concurrentie om de kiezer, die er toe zou moeten leiden dat de minder gewenste activiteiten worden opgeheven en incompetenten bestuurders uittreden¹⁵. Maar zó eenvoudig werkt het niet, zoals we allen weten. Het machts-evenwicht tussen opdrachtgevers en uitvoerders wordt momenteel in stand gehouden door een systeem van toezichhouders. Hiertoe behoren accountants, reguleerders, raden, adviesbureaus, actiegroepen en, niet te vergeten, de media. Maar erg doorzichtig en voorspelbaar is dit mengsel niet.

Dat brengt ons tot de kern van de zaak: waarom is consistentie tussen rationaliteiten en functionaliteiten in een economisch stelsel zo van belang? Consistentie, dat is het op elkaar afgestemd zijn van de verschillende rationaliteiten en functionaliteiten binnen een organisatie. Ik noem de volgende redenen op die alle samenhangen met de onzichtbare hand van Adam Smith:

- Zekerheid: de individuele producenten en consumenten weten dat zij met succes een bepaalde weg kunnen bewandelen om hun eigen belangen en capaciteiten te ontwikkelen.
- Voorspelbaarheid: omdat producenten en consumenten risicovolle beslissingen nemen, moeten zij er op kunnen rekenen dat bepaalde activiteiten van anderen, waarvan zij afhankelijk zijn, ook gerealiseerd worden. Het mag immers een wonder genoemd worden dat er morgen in de bakkerswinkel een broodje voor u klaar ligt: hoe weet de bakker dat u komt en hoe weet u dat u dat die bakker uw wensen heeft ingepland? De uitleg van economen is gebaseerd op de stelselrationaliteiten die het gedrag van consumenten en producenten aansturen.
- Disciplinerend: als je niet meer in staat bent de gewenste kwaliteit-prijsverhouding te leveren, moet je de markt verlaten.

¹⁵ De Public Choice school van James M. Buchanan bepleit een minimale overheid op grond van de imperfecties in deze afweging; de Public Finance school van Richard A. Musgrave beargumenteert correctief ingrijpen van de overheid op grond van marktgebreken en inkomensongelijkheden.

- Optimaliteit: als je je wel volgens de regels gedraagt, gaat het jezelf goed en alle andere deelnemers. Bovendien wordt innovatie van onderop beloond, omdat men het risico kan overzien en op grond hiervan zijn nek uit kan strekken.

Omgekeerd, als rationaliteiten en functionaliteiten binnen een stelsel inconsistent zijn, dan zal men geen initiatief meer kunnen tonen, bepaalde diensten en markten zullen verdwijnen, willekeurig zal toenemen en starheden in stelsels zullen steeds vaker voorkomen, kortom, het stelsel is ziek. Ik lijk wel een ongeluksprofeet, maar het betreft dan ook de welvaart van velen.

3.3 Sturing door middel van capaciteiten en rationaliteiten

Hoe wordt het huidig economisch stelsel aangestuurd? Tot voor kort was ‘economische planning’ het geëigende instrument om de economie te besturen. In wetenschappelijk opzicht heeft Nederland hierbij een voortrekkersrol gespeeld dank zij de Nobelprijswinnaar Jan Tinbergen en het door hem opgerichte Centraal Plan Bureau.

Volgens het planningsconcept wordt de economie gezien als een grote machine, welke met behulp van inputs (vooral kapitaal en arbeid) bepaalde outputs kon voortbrengen bij een gegeven stand van de techniek. Deze machine kon door de overheid bestuurd worden om de gewenste outputs te verkrijgen (het socialistische model) of om de gewenste macro-economische doelstellingen te realiseren (het kapitalistische model). Voor dit laatste concept bouwde Tinbergen als eerste een econometrisch model met doelvariabelen en instrumentele variabelen. De econometrie hoefde slechts de parameters van het vergelijkingenstelsel te berekenen en de regering hoefde dan slechts aan de stuurwielen te draaien (de instrumentele variabelen te bepalen) om de gewenste uitkomst te krijgen¹⁶. Hoe veel complexer is de situatie momenteel, in de huidige diensteneconomieën.

De economie is inmiddels een bijzonder complexe organisatie geworden met een groot aantal besturingsmechanismen en daarbij horende rollen. Er bestaat geen betrekkelijk simpel econometrisch model meer, op grond waarvan economische politiek bedreven kan worden. Economische sectoren, zoals energie en telecommunicatie, werden bestuurd door verticaal geïntegreerde stelsels, die inmiddels ontvlecht zijn. De overheid zet taken op afstand. Fragmentatie en variëteit in het openbaar bestuur nemen toe, een ontwikkeling die door Paul Frissen (1996) indringend beschreven.

Hoe vindt momenteel besturing plaats? Ik denk dat zich momenteel een grote omslag aan het voltrekken is, namelijk de toenemende invloed van de rechtspleging op het economisch stelsel en, omgekeerd, de vergrote belangstelling van juristen voor de economische betekenis van juridische maatregelen. Het is dan ook bijzonder opportuun dat Eric van Damme en Pierre Larouche een centrum voor recht en economie (TILEC) hebben opgericht. Door de juridisering van de economie zal de Europese Unie steeds meer invloed krijgen op het Nederlandse economisch stelsel, terwijl nu al 80% van de Nederlandse wetgeving door Europa bepaald wordt. Ook in Brussel overheersen juridische en bestuurskundige argumenten en wacht men eigenlijk op de inbreng van economen. Het ‘groenboek’ dat momenteel door de Europese commissie wordt voorbereid, zal ongetwijfeld een diepe invloed uitoefenen op de stelsels volgens welke in Nederland de non-profitsector gaat worden georganiseerd.

De aansturing van economische stelsels gebeurt door te reageren – of te anticiperen – op onevenwichtigheden waarvan de symptomen als hier beschreven ziektebeelden kunnen worden waargenomen. De oorzaken van deze onevenwichtigheden zijn gelegen in het slecht functioneren van een bepaalde rationaliteiten die ik hier β -rationaliteiten genoemd heb.

¹⁶ De basis van deze economische politiek ligt in de tweede welvaartsstelling, welke stelt dat men elke Pareto-optimale allocatie kan bereiken door middel van een reallocatie van de middelen over de deelnemers.

We hebben ziekte van een economie vergeleken met lichamelijke ziekte. Deze vergelijking gaat niet volledig op, omdat de functies van het menselijk lichaam betrekkelijk onveranderlijk zijn, terwijl de functies van een maatschappelijke organisatie continu aan veranderen zijn. Paradoxaal genoeg wordt deze verandering veroorzaakt door onevenwichtigheden welke, indien het stelsel zich aanpast om deze schokken op te vangen, leiden tot een beter aangepast stelsel. Dus dank zij plaatselijke ziekten blijft het stelsel gezond, tenminste, als het voldoende zelfherstellend vermogen heeft. In feite reduceren we hiermee echte economische ziekten tot één fundamentele oorzaak: starheid of gebrek aan aanpassingsvermogen.

4 Sound governance

In de praktijk zal het een kunst zijn om de oorzaken van waargenomen ziektesymptomen te achterhalen en zullen economen hierover van mening verschillen. Maar naarmate de wetenschappelijke ervaring toeneemt, zal de consensus ook wel groter worden. Ik geef tenslotte het effect van de twee exogene trends op een stelsel. De trend van onophoudelijke separatie van waarden en middelen, en de trend van onuitputtelijke bron van waardecreatie door steeds complexere interactie. En daarna paar voorbeelden van ziekteveroorzakers.

4.1 De onverbiddelijke dynamiek van separatie en interactie

De mens – en niet alleen de mens in de natuur – heeft een ingeboren drang om in een groep een eigen identiteit te ontwikkelen. Dat betekent een afscheiding en opsplitsing van waarden en middelen en vrije beschikking over eigen vermogens, individualisering en liberalisering dus. Uniforme groepswaarden verliezen terrein, ten gunste van pluriforme waarden van deelgroepen of van individuen. Publieke en egalitaire waarden, die alleen in een groep tot stand kunnen komen, worden omgezet in private en utilitaristische waarden die individueel gerealiseerd kunnen worden.

Het marktstelsel past perfect op deze trend. Het is efficiënt, dynamisch en benut ten volle de individuele capaciteiten van de deelnemers. Het Amerikaanse productiesysteem beantwoordt in de wereld wellicht het meest aan het zuivere marktstelsel. In ieder geval is de officiële economische politiek het zuiverst daarop gericht. Dit stelsel wordt gekarakteriseerd door utilitaire waarden en bevordert een goed ondernemersklimaat dat ruimte geeft aan de creativiteit en de energie van mensen. Het is eigenlijk wonderbaarlijk dat het zo sterk en veerkrachtig is, ondanks de tekortkomingen en onevenwichtigheden die aan het stelsel verbonden zijn. Omdat concurrentie op de markten de basis uitmaakt, is de grootste bedreiging van dit stelsel is monopolievorming. De enige structurele juridische remedie tegen dit economische misdrijf is opsplitsing.

In zijn afscheidsrede over *De onverbiddelijke dynamiek van het kapitalisme* merkt Theo van de Klundert (2001) dan ook terecht op dat de dynamiek van het moderne kapitalisme traditionele normen en waarden onder druk zet. Hoe dit gebeurt en welke de consequenties hiervan zijn voor de werking van de volkshuishouding was het hoofdthema van zijn rede. Maar voor de Amerikanen is het de vraag of die druk wel zo slecht is. Hun uitgangspunt is dat de flexibiliteit van het stelsel zo groot moet zijn, dat uiteindelijk ook belangrijke sociale waarden in het stelsel geïnternaliseerd zullen worden. De overheid dient dit proces te begeleiden door marktgebreken te verhelpen en inkomensongelijkheid te modereren. Voor het overige zullen de verliezers door middel van caritas, mecenaat en vrijwilligerswerk, dus buiten het systeem om, geholpen dienen te worden. Het internaliseren van ethische en sociale waarden via het marktstelsel schept een dynamisch voordeel voor de bedrijven, hoewel het wellicht meer tijd zal kosten. Maar dat betreft slechts een transitieperiode en is dus slechts een kwestie van tijd. Door de vergrote groei van de economie zal men echter meer kunnen bereiken dan

op een andere wijze, bijvoorbeeld door stelselwijziging. Deze politiek, die goed doordacht en krachtig is, noem ik *de eerste weg*.

Willen wij die sociale waarden inderdaad op een andere wijze realiseren – en het ziet er in de Europese Unie naar uit dat de politieke wil aanwezig is – dan zal de economische professie moeten kunnen aantonen dat een tweede weg mogelijk en wellicht superieur is. Die *tweede weg* houdt in dat door vernieuwende elementen in het economisch stelsel aanwezige sociale en culturele netwerken worden omgezet in sociaal kapitaal dat een productiviteitsverhogend effect heeft op de markteconomie¹⁷. En van die discussie zie ik nog nauwelijks tekenen, hoewel het begrip ‘sociaal kapitaal’ wel weer in de belangstelling staat.. Dit is des te nijpender omdat veel ontwikkelingslanden al jarenlang stagneren, waarschijnlijk omdat zij door – onder andere – het IMF gedwongen worden de eerste weg te volgen, waarbij voedselgiften de ontstane nood moeten verlichten. Juist voor die landen is de tweede weg nodig om hun eigen lokale capaciteiten te benutten en ontwikkelen in een overigens globale markt.

In lijn met de Angelsaksische gedachtegang heeft het Ministerie van Economische Zaken maatregelen genomen in het kader van de operatie *Marktwerking en Deregulering* om de gesignaleerde trend van liberalisering en flexibiliteit te ondersteunen zodat de efficiëntie in de economie vergroot wordt. Met het bekende gevolg: succes bij het ‘laaghangend fruit’ dat alleen juridisch nog geen private status had, maar chaos op het spoor en bij de andere complexe infrastructurele diensten. Naar mijn mening is dit een signaal dat deze operatie beter doordacht had moeten worden en dat men niet kritiekloos de Angelsaksische methode had moeten overnemen. Nu dreigt echter in het veranderde politieke klimaat het kind met het badwater weggegooid te worden. Want waar mogelijk is liberalisering een goede ontwikkeling met een onverbidelijke dynamiek.

De tweede trend betreft de dynamiek die teweeggebracht wordt door de onuitputtelijke bron van waardecreatie. Deze bron ontstaat uit nieuwe vormen van interactie en dienstverlening tussen mensen. Maar deze diensten moeten wel gemanaged worden. Nieuwe en coöperatieve diensten zijn meestal te kwetsbaar om de hete zon van het utilitaristisch marktstelsel te doorstaan. Om deze kwetsbare diensten toch te kunnen realiseren is een geschikt stelsel nodig dat afgestemd is op de rationaliteiten van degenen die bereid zijn zich hiervoor in te spannen. Tegelijk dienen deze rationaliteiten consistent te zijn met de rationaliteiten in het marktstelsel. Alleen daardoor kunnen deze sociale netwerken transformeren in sociaal kapitaal en bijdragen tot de groei van de economie. De oplossing ligt dus in het ontwerpen van geschikte en consistente stelsels¹⁸.

Op welke wijze kan men de tweede weg organiseren? De sociale economie is ingedeeld in sectoren, zoals gezondheid en onderwijs. In Nederland waren deze sectoren georganiseerd als verticaal geïntegreerde bedrijfstakken, en bestuurd door instituties met egalitaire en ethische waarden: de bekende zuilen. Deze waarden waren consistent met de professionele rationaliteit. Het ontvlechten van deze zuilen vereiste een andere rationaliteit, die gekarakteriseerd wordt door een waardeverschuiving van egalitair naar utilitaristisch. Maar deze veranderde rationaliteit in de top was niet consistent met de aanwezige rationaliteiten, met name die aan de basis, waar professionele en technische rationaliteiten het gedrag sturen. Nieuwe rationaliteiten moesten ontworpen worden en oude worden aangepast. Organisaties in de gezondheidszorg – en in de hele non-profitsector – zijn gekanteld en zitten midden in een proces van

¹⁷ Radislav Semenov heeft aangetoond dat culturele verschillen tussen landen, zoals gedefinieerd door Hofstede, verschillen veroorzaken in de organisatie en productiviteit van bedrijfstakken.

¹⁸ Een vorm van indirecte sturing door de cruciale rationaliteiten te vernieuwen en te versterken. Als voorbeeld van een monetaire hervorming noemt Fase (2002) het voorstel van de Belgische centrale bankeconoom Lietaer (2001) om complementaire geldstelsels te ontwikkelen.

heroriëntering. Zij tonen hierbij een grote inzet en flexibiliteit. Maar het stelsel zelf is nog steeds niet in evenwicht. Er is nog geen β^* -functionaliteit die goede afwegingen maakt tussen vraag en aanbod, een goede ‘countervailing power’ biedt. Hierdoor staan ook de andere rationaliteiten op een losse bodem. De sector is natuurlijk gecompliceerd vanwege het noodzakelijk onderscheid tussen privaat verzekerbare dienstverlening en sociaal verzekerde diensten. Maar ik denk dat de sector zelf het initiatief in handen moet nemen, als aanbieder van gezondheidsdiensten, terwijl de politiek en de verzekeraars duidelijker de vraagzijde moeten profileren.

4.2 Sound governance: voorkomen van ziekten

Tenslotte geef ik enige voorbeelden van voorstellen of situaties die naar mijn mening tot ziekte leiden indien dat niet tijdig wordt onderkend en hersteld.

Hybride stelsels

Ik noem een economisch stelsel *een hybride* van twee bestaande stelsels als het bestaat uit rationaliteiten en functionaliteiten van beide stelsels die niet op elkaar zijn afgestemd en dus inconsistent zijn. Een stelsel waarin de overheid zich naast private partijen op de markt kan begeven, terwijl het niet aan dezelfde disciplinerende marktrationaliteit onderworpen is, is dus een hybride stelsel. Dit hybride stelsel zal meestal oneerlijke concurrentie veroorzaken en daardoor markten verzwakken of doen verdwijnen: een ziekteverschijnsel. De commissie Cohen heeft daarom geadviseerd om publieke taken en private activiteiten strikt te scheiden. Dit advies is in verwaterde vorm overgenomen in het wetsontwerp ‘Markt en Overheid’, dat waarschijnlijk teruggetrokken wordt¹⁹.

Onlangs heeft Roel in 't Veld (2003), op uitnodiging van het Ministerie van Economische Zaken, een essay geschreven over de overheid op de markt, getiteld “*Beter ten halve...?*”. In 't Veld pleit voor het toestaan van activiteiten in een hybride stelsel. Een eerste probleem is dat hij de hele non-profitsector daartoe rekent, maar hij bedoelt te zeggen dat de overheid zich op de markt moet kunnen begeven om synergie tussen private en publieke activiteiten mogelijk te maken. U begrijpt dat ik deze oplossing sterk afkeur, omdat de rationaliteiten die nodig zijn voor het goed functioneren van het overheidsstelsel sterk verschillen van die van het marktstelsel. Vermenging van beide heeft hetzelfde effect als het mengen van wijn en bier: het resultaat is niet te drinken en ieder doet wat hem of haar het beste uitkomt. Omdat toezichthouders geen harde economische criteria hebben om het gedrag van de organisatie te beoordelen, biedt deze oplossing de voedingsbodem voor allerlei slechte zaken, zoals willekeur, gedwongen winkelnering en vriendjespolitiek. Is er een alternatief? Zeker, de overheid kan met bedrijven PPS-contracten aangaan om de synergetische effecten te realiseren, maar ieder vanuit zijn of haar eigen verantwoordelijkheid en rationaliteit.

Andere voorbeelden van hybridisering van rationaliteiten zijn: de vermenging van de controlerende taak en de adviserende taak van accountants, of de adviserende taak en marketing taak van beursanalisten. In dit soort situaties blijkt scheiding van rationaliteiten, bijvoorbeeld door een zogenaamde Chinese muur, onontbeerlijk om problemen te voorkomen.

Niet-gecoördineerde rationaliteiten;

Na splitsing van rationaliteiten in consistente stelsels is coördinatie tussen die stelsels nodig. Een voorbeeld geeft de NS, waar gebleken is dat de coördinatie tussen de infrastructuurvennootschap en het operationele bedrijf om een nieuw besturingsmechanisme vraagt.

¹⁹ Zie de Ru e.a. (2003).

Maar nog veel belangrijker is een andere vorm van waardecreatie. Ik bedoel de netwerken welke in de privaatrechtelijke non-profit sector aanwezig zijn, die omgezet kunnen worden als productiviteitverhogend sociaal kapitaal voor de profit-sector. Dit vereist een specifieke bestuurlijke integratie van en coördinatie tussen de publieke sector, de privaatrechtelijke non-profitsector en de marktsector, ieder op basis van eigen rationaliteit en functionaliteit. Nederland heeft op dit gebied een unieke en rijke ervaring, die echter ook in de Europese wetgeving nauwelijks overgenomen dreigt te worden.

De ondertitel ‘eerst separatie, daarna interactie tussen krachtige rationaliteiten’ moge u wat duidelijker geworden zijn. Of is het toch de diepere betekenis van het wandkleed geworden?

Besluit

Hiermee ben ik aan het eind gekomen van mijn rede.

Ook is een eind gekomen aan mijn verantwoordelijkheid voor het vakgebied van de wiskundige economie aan deze faculteit. Het was een voorrecht om al die jaren met goede en kritische studenten te mogen omgaan. Het onderwijsklimaat is er niet eenvoudiger op geworden: studenten hebben minder tijd om diep op sommige vakken in te gaan en ze daardoor echt leuk te vinden, noch om intrigerende vakken in de breedte te volgen. Maar relatief gezien biedt de opleiding Econometrie en Operationele Research toch een sterke discipline, een krachtige rationaliteit, waarmee de studenten later vruchtbare interacties met andere disciplines kunnen aangaan. Het doet me daarom enorm veel genoegen dat de mastersopleiding *Mathematical Economics and Econometrics Methods* mogelijk blijft.

Het onderzoeksklimaat is onvergelijkbaar verbeterd sinds ik hier aan kwam. Tilburg staat nu goed op de internationale kaart, dank zij een aantal mensen met visie, maar vooral ook dank zij een aantal inspirerende onderzoeksgroepen. In dit verband wil ik benadrukken dat innoverende ideeën en mensen alleen binnen zulke groepen kunnen opbloeien. Om die reden is het herkennen van goede ideeën in je eigen omgeving belangrijker dan gevestigde namen in te kopen. Die komen toch wel als de groep goed is. Beoordelingsvermogen is meer dan meten van resultaten uit het verleden. Maar ik zou geen goede econometrist zijn als ik meten onbelangrijk vond!

Ik dank dan ook de vakgroep – tegenwoordig het departement – voor de loyale wijze waarop zij met mij zijn omgegaan. Soms hebben ze mij gedoogd, toen ik mij, als praktisch enige econoom in het gezelschap van wiskundigen en statistici, in een woestijn van onbegrip waande; maar meestal hebben we intensief samengewerkt. Ik noem slechts één persoon, zonder wie ik gewoonweg niet had kunnen functioneren, namelijk Dolf Talman. Samen hebben we heel wat cursussen opgezet en gegeven. Doordat we taken onderling konden uitwisselen, konden we meer risico nemen, betere aio’s begeleiden en meer onderzoeksprojecten uitvoeren.

Dat onderzoek gebeurt nu in het kader van het CentER, maar aanvankelijk in de interuniversitaire onderzoeksgroep Competitie en Coöperatie, die in Tilburg mede werd geleid door Stef Tijs en Eric van Damme. In die groep heb ik intensief samengewerkt met senior-leden Gerard van der Laan, Claus Weddepohl, Dave Furth, Hans Peters en anderen. De junioren waren onze PhD-studenten, teveel om hier op te noemen, maar allen dragers van een prachtig en stimulerend onderzoeksklimaat. Ik waardeer het bijzonder dat mijn promovendi bijna allen hier aanwezig kunnen zijn. Wat ik echter nog meer waardeer is de moed die zij in hun onderzoek getoond hebben door hun eigen inzichten te volgen, vaak tegen de stroom in.

Naast de uitstekende landelijke evaluaties van dit onderzoeksprogramma is het voor mij het erelidmaatschap van de TEV, de Tilburgse econometristenvereniging, een grote eer geweest. Deze volkomen onverwachte onderscheiding komt van hen die mij rechtstreeks kunnen beoordelen. Ook de contacten met Tias-cursisten zijn voor mij bijzonder inspirerend geweest: zij vormen voor ons een laboratorium waar de theorie aan de praktijk getoetst kan worden en waar wij als docenten veel van hen leren. Ik ben dan ook dankbaar dat ik dit werk aan de UvT in afgeslankte vorm nog even kan voortzetten. Je kunt het ook geleidelijk afkicken van een beroepsdeformatie noemen. Van zo'n beroepsdeformatie heeft natuurlijk je familie het meeste last. Mijn kinderen realiseren zich nu dat mijn omgang met hen er toch wel tamelijk rationeel aan toe ging. Degene die dit heeft kunnen corrigeren en in de loop van veertig jaar alles met veel liefde en geduld heeft gezien en aanhoord, is mijn vrouw Ireen. Aan haar draag ik dan ook deze rede op.

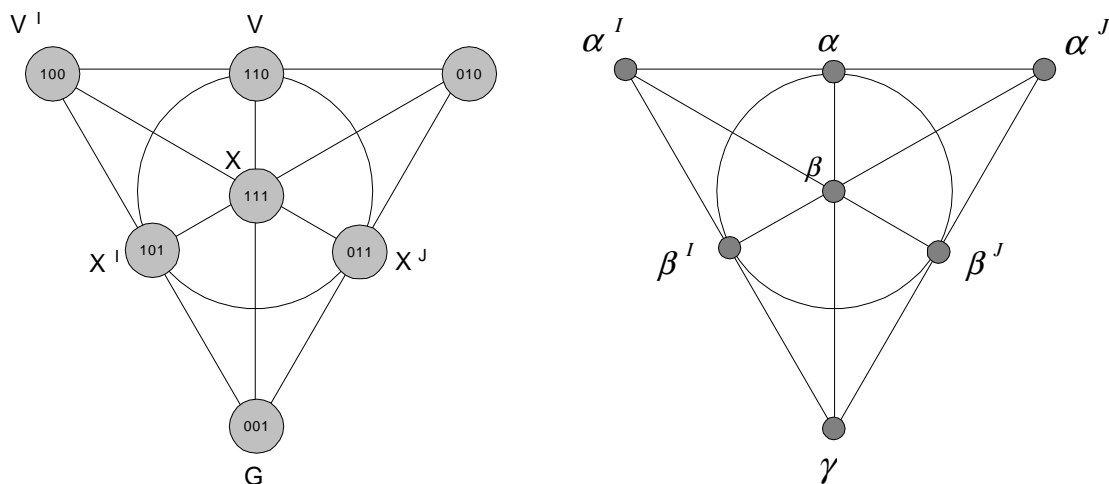
Literatuur

- Arrow, K.J., and G. Debreu (1954), "Existence of an equilibrium for a competitive economy", *Econometrica*, 22, 265-290.
- Becker, G. (1993), "Nobel lecture: the economic way of looking at behavior", *Journal of Political Economy*, 101, 385-409.
- Gunsteren, H. van (1994), *Culturen van bestuur*, Boon, Amsterdam.
- Kenis, P. (2001), " "... die wachtlijsten is een verhaal apart ..." Een organisatiewetenschappelijke beschouwing van het fenomeen wachtlijst in de Nederlandse zorg.", Oratie Tilburg University.
- Klundert, Th.C.M.J. van de (2000), "De onverbiddelijke dynamiek van het kapitalisme", Rede, Universiteit van Tilbrg.
- Ruys, P.H.M. (1999), "The role of the medium in an interaction structure", in: *Logic, Game Theory and Social Choice*, H. de Swart, ed., Tilburg University Press, 314-329.
- Ruys, P.H.M. (1981), "Rationeel gedrag", *Maandschrift Economie*, 45. 266-280.
- Weber, Max (1925), *Grundriss der Sozialökonomik. III. Abteilung, Wirtschaft und Gesellschaft*, Mohr, Tübingen, derde druk, 1947.
- Williamson, O.E. (1981), *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, The Free Press, New York.

Bijlage: De methodologische bouwstenen

1. Rationaliteiten en posities in een organisatie

In principe kan elke organisatie een groot aantal posities en rationaliteiten bevatten. Dit aantal bepaalt de dimensie van de structuur. Maar we zijn niet zozeer geïnteresseerd in de beschrijving van elke mogelijke organisatie, als wel in de beschrijving van overeenkomstige trekken in verschillende organisaties. Twee verschillende organisaties zijn bijvoorbeeld: de beschrijving van een organisatie in termen van de posities die men kan waarnemen, en de beschrijving van de organisatie in termen van alle relaties tussen de posities mogelijk zijn. Deze laatste structuur is dual ten opzichte van de eerste structuur²⁰.

Figuur 3. De elementaire positionele capaciteiten moduul en de duale positionele rationaliteiten moduul

Elders heb ik aangetoond (Ruys, 1999) dat de dimensie van een positionele interactie structuur die beschreven wordt door een willekeurige n -dimensionale projectieve geometrie – dat is een verzameling van posities waarop een binaire relatie is gedefinieerd – precies twee dimensies heeft als deze ruimte isomorf is aan haar duale ruimte. Als we dus de conditie opleggen dat beide organisaties gelijkvormig of isomorf zijn, dan resteert er slechts één structuur van relaties die de toets van vergelijkbaarheid kan doorstaan, de zogenaamde Fano-matroïde. In een matroïde kan op een zeer algemene wijze afhankelijkheid van posities in een organisatie worden beschreven. Hieruit volgt dat er zeven fundamentele posities in een organisatie kunnen worden benoemd, welke posities zeven krachtenvelden oproepen. Door aan de posities een bepaalde betekenis te geven krijgen de relaties in deze structuur de betekenis van de rationaliteiten. Deze structuur, aangeduid met ∇ en afgebeeld in figuur 3, noem ik de capaciteitenmodule²¹, omdat het de capaciteiten weergeeft waarover elke positie moet

²⁰ De volgende filosofische vraag geeft de betekenis van dualiteit weer: is het zo dat u, samen met uw naaste collega's, vrienden en familieleden, de sociale omgeving bepaalt, of is het, omgekeerd, de sociale omgeving die u bepaalt en wordt uw persoon gekarakteriseerd door de relaties waarmee u verbonden bent? "Zeg me wie uw vrienden zijn en ik zal zeggen wie u bent." Wiskundige duale systemen zijn in dit opzicht isomorf: twee snijdende lijnen bepalen een punt en twee punten bepalen een lijn. In de bovenstaande tripolaire moduul is onderlinge afhankelijkheid goed gedefinieerd: posities zijn afhankelijk als zij zich in dezelfde relatie bevinden en relaties zijn afhankelijk als zij dezelfde positie bevatten.

*teitenmodule*²¹, omdat het de capaciteiten weergeeft waarover elke positie moet beschikken om goed in een bepaalde rationaliteit te kunnen functioneren. De module is contextueel bepaald als drie onafhankelijke posities in ∇ gespecificeerd zijn, bijvoorbeeld $\nabla(V^I, V^J, G)$; de overige posities kunnen hiervan worden afgeleid.

2. De rationaliteiten in de capaciteitenmodule

De *capaciteitenmodule* ∇ is een unieke interactiestructuur gebaseerd op drie fundamentele en onafhankelijke capaciteiten of, equivalent, drie fundamentele en onafhankelijke rationaliteiten. De overige vier fundamentele capaciteiten of rationaliteiten kunnen uit deze worden afgeleid.

De α -*rationaliteiten* geven de individuele keuzerationaliteiten weer, op basis van de interne interactie tussen doel en middelen.

Voor elk van de twee individuele posities wordt deze rationaliteit weergegeven door:

$$\alpha^I = \langle V_{\alpha I}^I \oplus X_{\alpha I}^I \oplus G_{\alpha I} \rangle,$$

$$\alpha^J = \langle V_{\alpha J}^J \oplus X_{\alpha J}^J \oplus G_{\alpha J} \rangle.$$

De α^* -*functionaliteit* geeft de relatie tussen de drie sociale of centrale posities in het stelsel weer: de sociale waarde, de sociale middelen en de gemeenschappelijke uitkomst.

$$\alpha^* = \langle V_{\alpha} \oplus X_{\alpha} \oplus G_{\alpha} \rangle.$$

De β -*rationaliteiten* geven de instrumentele rationaliteiten op basis van de externe interactie tussen eigen waarden en door anderen gemaakte producten weer.

$$\beta^I = \langle V_{\beta I}^I \oplus X_{\beta I} \oplus X_{\beta I}^J \rangle,$$

$$\beta^J = \langle V_{\beta J}^J \oplus X_{\beta J} \oplus X_{\beta J}^I \rangle.$$

De β^* -*functionaliteit* geeft de centrale evenwichtzoekende relatie binnen het stelsel weer:

$$\beta^* = \langle X_{\beta}^I \oplus V_{\beta} \oplus X_{\beta}^J \rangle.$$

De γ -*rationaliteit* geeft de communicatieve interactie tussen individuele waarden weer:

$$\gamma = \langle V_{\gamma}^I \oplus V_{\gamma} \oplus V_{\gamma}^J \rangle.$$

Uit elk van deze rationaliteiten ontstaat een partieel evenwicht. Het model is in evenwicht als voor elke positie de partiële evenwichten overeenkomen.

3. De capaciteitenmodule en het capaciteitscriterium

Een vraag die in de inleiding gesteld is luidt: ‘hoe kunnen we vaststellen of functies in een organisatie goed werken?’ Deze vraag kunnen we met behulp van de capaciteitenmodule meer precies maken, omdat we nu in staat zijn om voor elke fundamentele positie in de organisatie capaciteiten te beschrijven die nodig zijn om in één van de drie relevante rationaliteiten goed te kunnen functioneren. Deze zijn:

Op elk van de posities V^I en V^J , de twee individuele waarden die bijvoorbeeld de doelstelling de en voorkeuren van elk van beide personen in een ruilsituatie specificeren.

²¹ In eerdere publicaties hebben van Doorne en ik dit een tripolair model genoemd omdat er drie onafhankelijke posities aanwezig zijn.

V_{α}^I , de zelfrealiserende interne waarde welke het eigen motief vormt;

V_{β}^I , de instrumentele waarde die op de externe partner gericht is;

V_{γ}^I , de communicatieve waarde die op de externe partner gericht is.

Op positie V , de gemeenschappelijke sociale waarde, zijn eveneens drie capaciteiten noodzakelijk.

V_{α} , de objectieve, door de governance bepaalde waarde van de gezamenlijke keuzen;

V_{β} , de transactiewaarde volgend uit individuele keuzen

V_{γ} , de subjectieve, gemeenschappelijke, communicatieve waarde.

Op elk van de posities X^I en X^J , de twee individuele keuzen:

X_{α}^I , de intern bepaalde keuze;

X_{β}^I , de extern bepaalde keuze;

X_{β}^I , de individuele keuze.

Op de positie X , de gemeenschappelijke keuze:

X_{α} , de uitkomst zoals die door de gemeenschap bepaald is;

$X_{\beta I}$, $X_{\beta J}$, de uitkomsten die individueel beïnvloed zijn.

Op de positie G , de gemeenschappelijke middelen en de governance:

G_{α} , de gemeenschappelijke middelen (governance) ter realisering van de waarde V_{α} ;

$G_{\alpha I}$, $G_{\alpha J}$, de toebedeelde individuele middelen op basis van de governance.

Elk van deze capaciteiten oefent een kracht uit op één andere capaciteit in de betreffende rationaliteit, welke rationaliteit is aangeduid met het subscript, en heeft effect op de derde capaciteit daarin. Bijvoorbeeld, $V_{\alpha}^I = X_{\alpha}^I \oplus G_{\alpha I}$, maar ook: $X_{\alpha}^I = V_{\alpha}^I \oplus G_{\alpha I}$, en $G_{\alpha I} = X_{\alpha}^I \oplus V_{\alpha}^I$. Een *toestand* van de capaciteitenmodule $\nabla(C_1, C_2, C_3)$ is een specificatie, $c_i \in C_i$, van elk van deze 21 capaciteiten, $i = 1, \dots, 21$, waarbij (C_1, C_2, C_3) de contextbepalende capaciteiten zijn. Als drie capaciteiten in een positie $p \in \nabla(C_1, C_2, C_3)$ goed op elkaar afgestemd zijn, is die positie in evenwicht en noemen we de betreffende capaciteiten *congruent*. Een toestand c van $\nabla(C_1, C_2, C_3)$ is *toegelaten* als $c \in C$ en de capaciteiten in centrale X -positie congruent zijn, zodat X in evenwicht is.

Een *evenwicht* in een organisatie welke door $\nabla(V^I, V^J, G)$ kan worden weergegeven, is een toegelaten toestand $c \in C$ met een waarde V_{β} en een gemeenschappelijke keuze X , zodanig dat alle α - en β -rationaliteiten in evenwicht zijn.

Een toestand c^* in $\nabla(C_1, C_2, C_3)$, waarin C_1 , C_2 , en C_3 drie onafhankelijke capaciteiten zijn, is een *capaciteitsoptimum* ten opzichte van V_{γ} , als voor alle overige toegelaten toestanden c met gegeven (C_1, C_2, C_3) geldt: $V_{\gamma}(X(c^*)) \geq V_{\gamma}(X(c))$, ofwel: de subjectieve sociale waarde van het resultaat met capaciteiten c^* is minstens even groot als de subjectieve sociale waarde van het resultaat met capaciteiten c .

Vergelijking tussen feitelijke en optimale capaciteiten levert inzicht in positionele onevenwichtigheden op. Hierbij kunnen steeds drie onafhankelijke posities als uitgangspunt worden gekozen, bijv. (X^I, X^J, G) of (V^I, V^J, X) , zodat er vier vergelijkingspunten optreden.

Er is dus sprake van een onevenwichtige toestand als tenminste één positie of rationaliteit niet in evenwicht is. Kan de organisatie deze onevenwichtigheid zelf herstellen dan is sprake van een tijdelijk onevenwichtigheid. Een langdurige of permanente onevenwichtigheid betekent dat de organisatie ziek is.

Er is sprake van *groei* als een tijdelijk onevenwichtige situatie resulteert in een verhoging van de verschillende capaciteiten die in het model aanwezig zijn. Evenwicht wordt nagestreefd om ergens een permanente onevenwichtigheid te voorkomen, maar is geen doel in zichzelf. Hiermee is dus een concept gepresenteerd dat aan een fundamentele kritiek op het evenwichtsparadigma tegemoet komt.